

ישן מפני חדש תוציאו?

ברשימה הזאת נמנה מילים וביטויים שכיחים בעברית הישראלית של ימינו הבאים לדחות את רגליהם של ביטויים פשוטים ורגילים מדורי דורות, אשר בשל כך הולכים ונעשים נדירים; איני אומר שהם מתו, אבל הם נתונים בתהליך של גסיסה, וזאת ללא כל סיבה הנראית לעין. בזה הולכת ונמשכת התרחקות העברית שלנו מן העברית של המקורות.

הצד השווה

כאשר מבקשים לציין שיש משהו דומה בין שני דברים שונים או בין שני אנשים שונים, רגילים להשתמש בביטוי **המכנה המשותף**. ניקח לדוגמה שני משפטים אלו: "המכנה המשותף בין גרמניה לאוסטריה הוא שבשתי המדינות מדברים גרמנית", "המכנה המשותף בין שמיר לנתניהו הוא שהם חברי הליכוד".

למכנה משותף זה שני פגמים. הראשון שהוא בא לדחות ביטוי שגור במקורותינו והוא: **הצד השווה**. יכולנו לומר: "הצד השווה שבגרמניה ואוסטריה הוא שבשתי המדינות מדברים גרמנית"; "הצד השווה שבשמיר ונתניהו הוא שהם חברי הליכוד".

כדי לעמוד על הפגם השני הרשו לי להזכירכם ראשית כול קצת אריתמטיקה של בית הספר. אם צריכים לחבר שני שברים, נניח $1/2$ ו- $1/3$, עלינו להביאם קודם לכן למכנה משותף, במקרה זה למכנה 6; השברים יהיו עתה $3/6$ ו- $2/6$, וסכומם יהיה $5/6$. כלומר, המכנה המשותף בין 2 ל-3 הוא 6, מספר יותר גדול מן המספרים הנתונים, והוא כפולה של כל אחד משניהם. אולם כשאנו רוצים לציין במה דומים שני אנשים או שני דברים אנו מזכירים פרט אחד מטבעם, פרט שהוא חלק מטבעם, ולא משהו שהוא יותר כולל מטבעם. בדוגמות שהזכרנו, גרמניה ואוסטריה הן שתי מדינות השונות זו מזו בהרבה תכונות, אך דומות בפרט זה שבשתיהן מדברים גרמנית; גם שמיר ונתניהו שונים בהרבה זה מזה, אך מה שמאחד אותם הוא ששניהם ממפלגת הליכוד. זהו אפוא הצד השווה, ולא המכנה המשותף.

* תודתי לעורך "לשונונו לעם", הד"ר חיים א' כהן, אשר הערותיו השלימו ושיפרו את דבריי.

המכנה המשותף הזה בא לנו מן האנגלית, שבה הביטוי common denominator משמש הן במובן האריתמטי הן בהשאלה לציון תכונה משותפת ליחידים השייכים לקבוצה אחת; אם כן, שוב תרגום שאילה מן האנגלית! ולמה להמיר ביטוי נאה ונוח משלנו בביטוי זר ומחוסר היגיון?

לאן הלכו נשותינו?

כשהייתי עולה חדש, לפני למעלה מיובל שנים, לכל בעל משפחה הייתה אישה, ורק לנציב העליון, ואחר כך לנשיא המדינה, ליושב ראש הכנסת ולמעטים אחרים, הייתה רַעְיָה. וזה למה? מפני שיש שפות שבהן מכנים בשמות שונים את האישה של סתם בן-אדם ואת האישה של גדולי המדינה; באנגליה, למשל, לאיש רגיל יש wife, ולמלך (וכן למלכה) יש consort. במילון אוקספורד הקצר אנו קוראים: Consort - a wife or husband, especially of a royalty. הוא ההבדל שבאיטלקית בין moglie ל-consorte, ובספרדית בין esposa ל-mujer. גם בגרמנית לכל אדם יש Frau, ולמלך יש (בעצם, היה) Gemahlin. ברוסית יש לאיש מן השורה жена, לצאר הייתה цыпры, וכזאת יש לילצין.

במגמתנו הקבועה להשוות את אוצר המילים של העברית לזה של שפות אירופה, גם אנחנו הרגשנו את הצורך הבורע להמציא שם מיוחד לנוות ביתו של איש חשוב, ועל כן העלינו משיר השירים את המילה רַעְיָה, מילה שניתן לקרוא לה יחידאית, מכיוון שאינה באה אלא באותו ספר, בהוראת 'ידידה', 'אהובה' (ועוד היא באה בכתוב בלבד בשופטים יא, לו). אם כן, כמו שאמרנו, פעם הייתה לאנשים חשובים רעייה, ולכל אזרח - אישה. לא נורא. אולם הסתכלו מה קרה בהמשך, ועיינו למשל בהקדשות ספרים ומאמרים, או, להבדיל, במודעות אבל שבעיתונים: אין איש מקדיש ספר או מאמר לאשתו, חלילה, אלא אך ורק לרעייתו, ואין משתתפים באבל על פטירת אשתו של פלוני, אלא על פטירת רעייתו. אמנם אמרו רבותינו שכל ישראל בני מלכים הם, ובצדק אפוא קוראים לשותפתם בחיים רַעְיָה על דרך המלכים, אולם יש לחשוף שאין זה הטעם, והטעם האמתי אינו אלא סנוביזם.

הסנוביזם נטייה גרועה היא, ולא בכדי יש שפירשו את המקור הלא ידוע של המילה snob כנוטריקון של הצירוף s(ine) nob(ilitate), כלומר "שאינו אציל". אמנם בדיבור סתמי, כשמזכירים בעל ואישה בלי שמות פרטיים, עדיין השם אישה מתקיים: כותבים, למשל, "במוצאי שבת רצח איש את אשתו", ולא "רצח את רעייתו".

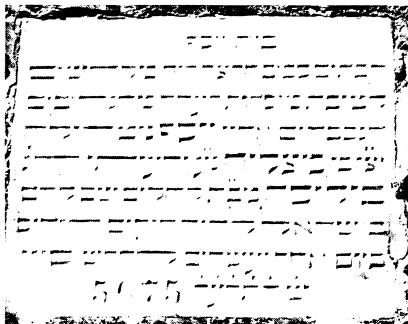
אפשר אמנם ללמד סגוריה על החידוש הזה. יש לשונות המבדילות בין אישה כיצור אנושי ממין נקבה לבין אישה כיאשת איש: באנגלית, למשל, הראשונה היא woman והשנייה היא wife, באיטלקית הראשונה היא donna

והשנייה - moglie, וכן ברוסית באה женщина לעומת жена, בערבית امرأة היא אמנם דו־משמעית, אבל زوجة אינה אלא בת־זוג. אבל יש לשונות שאינן מבדילות: בגרמנית שתיהן Frau, ובצרפתית שתיהן femme. באימוץ המילה רעיה בשביל 'בת־זוג', עברנו מן הקבוצה האחרונה לקבוצה הראשונה. יש לעתים תועלת בהבחנה זו, אבל רק לעתים רחוקות, כי בדרך כלל כאשר השם אישה מציין 'אשת איש' הוא בא בכינוי קניין: אשתי, אשתך, אשתו, ma femme, meine Frau, וההבחנה היא ברורה. ב־יהודה מגדיר את הערך "רעייה" - 'ידידה, אהובה', ובסופו הוא כותב: "ובמשמע אשת פלוני, נוהג בדיבור".

אין צורך לומר שהשם רעיה במובן 'בת־זוג' לא נמצא במקורות העתיקים; לפי מאגר השאלות ותשובות של אוניברסיטת בראיילן הוא אינו מופיע עד זמן הפוסקים של המאה העשרים, וגם שם פעמים ספורות אצל כל אחד (בסך הכול כ־25 פעמים), והמרבה שבהם הוא הרב פיינשטיין, המשתמש בתואר זה עשר פעמים. השמות זוגה (בכינוי קניין) ובת זוג באים אצל הפוסקים האלה בערך באותו מספר פעמים, ולעומת זאת השמות אישה, אשתי, אשתך, אשתו באים למעלה מ־7000 פעם!

יש להניח שהשם זוגתי, זוגתו וכו' בא בהשפעת הערבית زوجة, על כן מצוי הוא בתשובות ראשוני הפוסקים הספרדים (כגון ריב"ש, רשב"א, תשב"ץ) וכנראה בהשפעתם גם באלה של הפוסקים האשכנזים ומהם בתשובות האחרונים. אמת שב־יהודה מביא עדות למילה זו מדברי בראשית רבה "נתבשר שנולד[ה] זוגתו", אולם במהדורת תיאודור-אלבק (עמ' 612) נמצא שם "שנולד זיווגו", וכן בבראשית רבה מן הגניזה שפרסם סקולוף (עמ' 140).

כל מה שאמרנו על השם רעיה מודגם יפה בשלוש כתובות הקדשה באי רודוס משנת 1915 (ותודתי לגיסי ד"ר מאיר פדואה שמסר לי את תצלומיהן). בכתובת אחת (תמונה 1) כתוב:

תמונה 1

בית יוסף

הבתים סביב החצר הזה מוקדשים
לטובת מוסדות העדה מהנדיבים
הנכבדים אדון יוסף נטריקה
יצ"ו בן מצליח נ"ע ורעייתו ס[ניניורה]
בוליסה מב"ט להקים שם להם
בישראל לדור דורים דורים
ביום אחד ועשרים לחדש סיון
ש[נת] ה' תרע"ה 5675

בסמוך נמצאת כתובת כפולה בלדינו ובאיטלקית; בלדינו המקדישים מכונים כך:

סינייור יוסף נוטריקה יצ"ו אי סו
קונסורטה סינייורה בוליסה מב"ט

ובאיטלקית:

Il signor Joseph Masliah Notrica e sua signora Bolissa

(ההדגשות אינן במקור). רואים אפוא שהתואר העברי **רעיה** מקביל לאיטלקית signora, **גברת**, שם מכובד יותר מן השם הרגיל של בת הזוג - moglie; בלדינו בא התואר **קונסורטה**, שהוא כנראה שאול מן האיטלקית (האי רודוס היה באותו זמן תחת שלטון איטליה), והוא מחליף את המילה הספרדית המתבקשת esposa.

מדי שנה בשנה

במקרא משמשים הביטויים "מדי שנה בשנה" (שמואל א ז, טז; זכריה יד, טז; דברי הימים ב כד, ה), "מדי חודש בחדשו" (ישעיהו סו, כג), "מדי שבת בשבתו" (שם), בהוראת 'בכל שנה', 'בכל חודש', 'בכל שבת'. בעברית הישראלית ביטויים אלו התקצרו, ואומרים: "הוא בא אליי מדי שבת", "מדי פעם", וכדומה. גם באנגלית from day to day פירושו 'daily', 'כל יום', אולם לא יעלה על הדעת של דובר אנגלית לקצר ולומר בהוראה זו from day בלבד. ואם במקרא נמצא "ויהי מדי עברו יסור שמה לאכל לחם" (מלכים ב ד, ח) במשמע 'כאשר היה עובר', מבנה זה נמצא רק עם צורה פועלית: שבע פעמים עם המקור הנטוי, כמו בפסוק שהבאנו, וכן למשל בפסוק "כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד" (ירמיהו לא, יט), ופעם אחת עם העתיד: "כי מדי אדבר אזעק" (ירמיהו כ, ח); ויש פסוק אחד המדגים יפה את ההבחנה: "וכן יעשה שנה בשנה מדי עלתה בבית ה'" (שמואל א ב, יז): "שנה בשנה" - 'כל שנה', "מדי עלתה" = 'כאשר עלתה'.

לשון המשנה אינה משתמשת כלל במילית **מדי** לציון פעולה חוזרת ונשנית לעתים קבועות, ומבטאת זאת פשוט על ידי **כל** או בדרך אחרת. כך שנינו:

רבי אומר **כל ערב שבת** מלבנים [=מנקים] אותו [את המזבח] במפה מפני הדמים. (מידות ג, ד)

תמחוי [מחלקים ממנו לעניים] **כל היום**, קופה - **מערב שבת לערב שבת** [=כל ערב שבת]. (תוספתא פאה ד, ט)

ר' יוסה אומר **כל ערב שבת** היה מגלח, שכן דרך מלכים לגלח **מערב שבת לערב שבת**. (תוספתא סוטה ג, טז)

שנה שמת בה שמעון הצדיק אמ' להם בשנה זו אני מת. אמרו לו מניין אתה יודע. אמ' להם **כל ימות הכפורים** היה זקן אחד לובש לבנים ומתכסה לבנים נכנס עמי ויוצא עמי, שנה זו נכנס עמי ולא יצא. לאחר הרגל [חלה] שבעת ימים ומת. (תוספתא סוטה פרק יג, ח)

לא שנינו אפוא **מדי ערב שבת, מדי יום, מדי ראש חודש, מדי יום הכיפורים**. לשוננו יצרה צורה כאילו מקראית **מדי יום, מדי שבת**, וכדומה, אשר נוטה לתפוס את מקומה של הצורה המשנאית הפשוטה **כל יום, כל שבת, כל חודש**.

מישהו, משהו, איזה שהוא דבר

הרבה דרכים בעברית כדי להביע כינוי של סתמיות, המציין איש או דבר בלתי מסוים: **מישהו, כלשהו, משהו, כל דבר שהוא, איזה דבר שהוא**. וכדומה; אולם היום נראה שהצירופים **דבר זה או אחר, איש זה או אחר**, תופסים את מקום הצירופים הראשונים. "אם הממשלה תיזום פרויקט זה או אחר", שמעתי ברדיו באחד הימים, וכן שמעתי: "דיבר עם אנשים אלה או אחרים"; למה לא אמרו: "אם הממשלה תיזום איזה פרויקט", "דיבר עם אנשים אחדים"? וכן רגיל: "יש לי רצון להיפגש עם חבר זה או אחר", "אני צריך חפץ זה או אחר", במקום "איזה חבר שהוא", "חפץ כלשהו". והמשונה בחידוש מיותר זה הוא שבדרך כלל הישראלים מקצרים בדיבורם, אבל כאן דווקא מאריכים.

מכונית

מילה זו אינה עתיקה כאלה שהזכרנו עד כה: חידש אותה איתמר בן אביי והשגיר אותה בלשון ביאליק בשירו הנקרא בשם זה (ראה ר' סיוון, לשוננו לעם, לו [תשמ"א], ה-ו, עמ' 136). אולם היום שימושה הולך ופוחת לעומת **רכב**. "החנייה ברחבה ל-3 רכבים" - כתוב בשלט בהסתעפות של רחוב מודיליאני בתל-אביב (תמונה 2); בירושלים, במגרש חנייה של המכוניות שהמשטרה גררה אותן ממקומות אסורים בחנייה, אפשר לקרוא: "שחרור רכבים מפונים". בכך קיבל **רכב** את צורת הרבים אף על פי שהוא שם קיבוצי, כפי שמוכח מן העובדה שהוא בא במקביל לשמות בריבוי: "גם רכב גם פרשים" (בראשית נ, ט: ראה עוד מלכים א, ה; שם י, כו; מלכים ב יג, ז; דברי הימים א יט, ו; דברי הימים ב א, יד)

תמונה 2

ומן העובדה שמתוך למעלה ממאה היקרויותיו שבמקרא הוא נמצא רק באחת מהן בצורת רבים (שיר השירים א, ט). איני יודע מה דחף את דוברי העברית לדחות **מכונית** מפני **רכב**, אבל זה הוא המצב: המילה הראשונה הולכת ונשכחת והשנייה הולכת ומשתגרת.

בדרך של **רכב** הלכה גם **נשק**: גם מילה זו היא במקרא שם קיבוצי, כפי שמעיד בין היתר הפסוק "הרכב והסוסים ועיר מבצר והנשק" (מלכים ב' י, ב) שבו נמצאות **רכב**, **נשק** יחד עם הריבוי **סוסים**; אבל בצה"ל יש **נְשָׁקִים**. הוא הדין ל**בשר**: היום הרבה מפעלים מציעים ללקוחותיהם **בשרים** כאשר כוונתם לימיני בשרי, אבל במקרא שם זה אינו ספיר, על כן אין לו ריבוי, פרט לפעם יחידה בצירוף "חיי בשרים" (משלי יד, ל) המתפרש 'בריאות הגוף' - וזאת הרי אינה מושגת דווקא על ידי אכילת מיני בשר רבים או חתיכות בשר רבות. אין אמנם אסון אם משנים מן המקובל ומעניקים צורת רבים לשם שלא הייתה לו צורה כזאת, אבל גם זה אינו אלא התרחקות ממקורות הלשון.

בכל המקרים האלה יש עזיבה של מילים עבריות מכובדות ומצויות במקורות, ונקיטת מילים זרות ולכאורה מוזרות ותת־תקניות. הצד השווה - סליחה, המכנה המשותף - בין רוב הביטויים האלה הוא שהם בעיקר בכתב, ובפרט בעיתונות ובכתיבה רשמית למחצה, או ברדיו ובטלוויזיה, אך לא בדיבור הרגיל. אין. אומרים "אני מחפש איש זה או אחר המוכן לעזור לי", "אקנה מתנה זו או אחרת לבר־מצווה של אחייני", "הוא בא אליי מדי יום", "חוגגים את יום העצמאות מדי שנה" - אלא "אני מחפש מישהו", "אקנה מתנה כלשהי" או "איזו שהיא מתנה", "הוא בא אליי כל יום", "חוגגים את יום העצמאות כל שנה", וכדומה. גם שי"ן הזיקה היא מן המילים ששימושן מתמעט, אך גם זאת רק בכתב ולא בדיבור: אין אומרים "האיש אותו ראיתי אתמול", כפי שפעמים רבות כותבים, אלא "האיש שראיתי אתמול", כדן. הווה אומר שהצורות הקלוקלות האלה נחשבות דווקא לקישוטי לשון, לתוספת יופי ללשון השגרתית והאפורה כביכול. אם להתבטא בגלוי, יש כאן צירוף של עִם־הארצות וחיפוש של צורות הנחשבות "אלגנטיות" יותר, תערובת הגורמת למכשלות רבות, ולא רק בלשון.

ידוע שכל לשון הולכת ומתחדשת בהתמדה, ביטויים יוצאים ממנה וביטויים אחרים נכנסים במקומם, אולם התחדשות זו באה בדרך כלל לענות על צורך מסוים (כלומר: על צורך זה או אחר [!]), ולא רק כחיפוש של נוי לשוני מדומה.